

господарство, мисливство, лісове господарство. До першої група ввійшли найбільш розвинуті галузі, на базі яких створення кластерів є найбільш доцільним.

Друга група (6–10 рейтингові ступені) представляє наступні види економічної діяльності: будівництво; державне управління; фінансова діяльність; надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури і спорту та освіта. Ця група має перспективи, особливо стосовно будівництва, отже житлова проблема регіону далеко не вирішена.

До третьої групи (11–13 рейтингові ступені) відносяться: охорона здоров'я та надання соціальної допомоги; діяльність готелів та ресторанів; рибальство та риборозведення. Дана група включає найменш розвинені види діяльності, які не можуть бути основою кластерного об'єднання, але їх суб'єкти можуть бути доповненням до інших кластерів.

Слід відзначити, що найбільш перспективним та привабливим для Одеської області є формування кластерів у галузях, які входять до першої групи. Особливо треба відмітити транспорт та зв'язок, які мають перший рейтинговий ступінь.

Висновки. Значення кластерних форм територіальної організації господарства полягає в найбільш ефективній регіонально-галузевій реалізації інтересів суб'єктів підприємницької діяльності, координації і кооперації виробництва. Формування кластера у галузі сільського господарства на території Одеської області може стати ефективною формою і засобом активізації підприємницької діяльності, підвищення конкурентоспроможності та зростання економічного розвитку регіону, забезпечення гідного рівня і якості життя населення. Незважаючи на те, що в основу даного аналізу покладено статистичні дані, він дає змогу зрозуміти, що створення кластера у галузі сільського господарства на території Одеської області є вельми доцільним, тому в подальшому стає актуальним більш детальне дослідження цього аспекту, а саме необхідно проаналізувати досвід розвитку сільськогосподарських кластерів інших країн та зробити аналіз географічного потенціалу районів в Одеській області на виявлення найбільш привабливого сільськогосподарського району.

Література

1. Портер М. Экономическое развитие регионов / М. Портер // Пространственная экономика. – 2007. – № 1. – С. 12–21.
2. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Комплексна програма підтримки та розвитку українського села «Добробут через аграрний розвиток» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dar-ukraine.com.ua>
4. Статистичний щорічник Одеської області за 2002 – 2008 роки. – Одеса : Держкомстат.
5. Статистичний збірник «Регіони України» 2007, 2008, 2010. – Україна : Держкомстат.

Надійшла 09.10.2011

УДК 364 (477)

І. М. МИХАЙЛОВСЬКА, О. В. НЕЛПОВИЧ
Хмельницький національний університет

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ СКЛАДОВІ ТА НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Проведено теоретичне обґрунтування сутності соціального захисту населення як системи управління соціальними ризиками суспільства. Виокремлено основні складові системи соціального захисту населення в Україні. Зроблено висновок про необхідність реалізації системи соціального захисту населення на страховій основі.

The theoretical ground of essence of social defence of population as control system by social risks company is conducted. The basic component systems of social defence of population are selected in Ukraine. A conclusion is done about the necessity of realization of the system of social defence of population on insurance basis.

Ключові слова: соціальний захист, система соціального захисту, соціальний ризик, соціальна допомога, соціальне забезпечення, соціальне страхування.

Вступ. Вирішення проблем соціального захисту населення, що обумовлено конституційним правом громадян України, набуває особливого значення за умов фінансової нестабільності в Україні [1].

З'ясування сутності соціального захисту та його основних складових набуває особливої актуальності у складних умовах сьогодення, адже соціальний захист – це засіб збереження стабільності та злагодності в суспільстві, інструмент, за допомогою якого держава може впливати на життя людей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремим аспектам соціального захисту присвятили свої праці вітчизняні й зарубіжні вчені та фахівці, зокрема А. Александрова, А. Базилук, Н. Борецька, Л. Вернигора, В. Волик, Д. Галлагер, Б. Зайчук, І. Калачова, В. Кириленко, Е. Лібанова, М. Ліборакіна, Б.

Надточій, В. Скуратівський, М. Ганслі Теренс, Й. Хендшель, П. Таундсен, Ю. Шклярський та багато інших. Але, варто зазначити, що існує необхідність у подальших розробках щодо визначення особливостей побудови системи соціального захисту в Україні.

Постановка завдання. Головною метою статті є теоретичне обґрунтування сутності соціального захисту населення як системи управління соціальними ризиками суспільства, виокремлення її основних складових та визначення основних напрямків її вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи сутність соціального захисту, можна спиратися на положення Конституції України, норми законодавства, міжнародно-правові норми, довідкову та енциклопедичну літературу, іноземні джерела, світовий досвід соціального розвитку.

Поширеною є думка, що виникнення терміна і поняття «соціальний захист» пов'язане із прийняттям закону США про соціальний захист (Social Security Act) у 1935 році. Його творець, президент США Франклін Рузвельт, назвав новий законодавчий акт «наріжним каменем у системі, яка будується зараз, але у жодному разі не завершується» [2]. Однак, є й інші точки зору щодо виникнення цього поняття. Як зазначає Гай Перрін, попри те, що цей термін вперше вжито у США, концепція системи соціального захисту сповна була втілена в новозеландському законодавстві 1938 року [3]. Н. Болотіна ж стверджує, що пріоритет тут належить Росії – 31 жовтня 1918 року РНК у Росії затвердила Положення про соціальне забезпечення трудящих [4]. У будь-якому разі можна стверджувати, що від 30-х рр. ХХ ст. термін «social security» став загальноживим. При цьому термін «security» вживається тут у значенні «безпека», «охорона», «захист», «забезпечення», «гарантування». Зазначимо, що поняття соціального захисту населення є досить широким і охоплює практично всі верстви населення тією чи іншою мірою.

Нижче наведено декілька визначень соціального захисту різних авторів.

Таблиця 1

Визначення категорії «соціальний захист» в працях вітчизняних вчених

Автори	Визначення
Дідківська Л.І., Головка Л.С. [5]	Соціальний захист населення – державна підтримка певних категорій населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, забезпечення відповідного рівня життя шляхом надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш вразливим верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини населення, забезпечення прийнятних для країни умов життя та праці громадян, у тому числі через установлення соціальних стандартів
Українські Закони. Соціальний кодекс України: Проект [6]	Соціальний захист – це система державного гарантування прав громадян України на матеріальне забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законодавством України
Скуратівський В., Палій О., Лібанова Е. [7]	Соціальний захист – це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах
Москаленко В.В. [8]	Соціальний захист – це певний механізм, за допомогою якого досягається мінімальний життєвий рівень громадян, це система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив
Болотіна Н. [4]	Поняття «соціальний захист» у широкому розумінні визначають як діяльність держави, спрямовану на забезпечення формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і ствердження у житті. У вузькому розумінні соціальний захист визначають як сукупність економічних і правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян, досягнення соціально прийнятного рівня життя
П.І. Шевчук [9]	Соціальний захист – це комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення життя, здоров'я та добробуту населення за конкретних економічних умов.

Наведені визначення відображають підходи різних авторів до трактування сутності даного поняття, а більшість з них об'єднує те, що під соціальним захистом розуміється лише той обсяг соціальних гарантій, що надається безпосередньо державою.

Зауважимо, що кінцевою метою соціального захисту є надання кожному члену суспільства, незалежно від соціального походження, національної або расової належності можливості вільно розвиватися, реалізувати свої здібності. Інша мета – підтримання стабільності в суспільстві, тобто попередження виникнення соціальної напруги, яка виникає у зв'язку з майновою, расовою, культурною, соціальною нерівністю. Також варто зазначити, що слід розглядати поняття соціального добробуту громадян як мету соціального захисту населення. Очевидно, що в людському суспільстві поняття добробуту є відносним.

На нашу думку, соціальний захист населення доцільно розглядати як систему економічних, соціальних та правових відносин з управління соціальними ризиками суспільства для ліквідації їх небажаних наслідків та забезпечення належного рівня життя. Під системою у даному випадку розуміється цілеспрямований комплекс взаємопов'язаних елементів та взаємозв'язків між ними. Соціальний ризик – це закріплена законодавством та визнана суспільством соціально значимою обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їх сімей) можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування чи потребують додаткового соціального забезпечення та не можуть самостійно їх уникнути. За змістом можна виділити такі основні соціальні ризики: непрацездатність, безробіття, втрата годувальника та малозабезпечення [10, с. 74–75].

Науковцями було запропоновано класифікувати соціальні ризики. Е.Е. Мачульська поділяє усі соціальні ризики на три групи:

1) економічного характеру – відсутність попиту на працю (безробіття), трудові каліцтва і професійні захворювання (інвалідність, смерть годувальника);

2) фізіологічного характеру – тимчасова або стійка втрата працездатності від загального захворювання, вагітність і пологи, старість;

3) демографічного характеру – утримання і виховання дітей [11, с. 7].

Погоджуємось з думкою Болотіної Н.Б., яка вперше запропонувала використовувати у вітчизняній правовій літературі термін «соціальний ризик» як підставу виникнення права на соціальне забезпечення, яка стверджує, що наведена класифікація не дає змоги включити повний перелік випадків соціальних ризиків. Зокрема до групи фізіологічних ризиків варто включити такий ризик, як «хвороба» поза його зв'язком із втратою працездатності. Сам факт хворобливого стану вимагає певних відновних заходів як медичного, так і соціального характеру. Недарма у Конвенції МОП № 102 і Європейському кодексі соціального забезпечення на першому місці названо медичну допомогу як один із видів допомоги для забезпечення такого ризику. Крім того, випадають інші «нетрадиційні» соціальні ризики, серед яких, насамперед, бідність – стан, за якого особа (чи сім'я) не має прожиткового мінімуму. Погоджуємось, що доцільно було б додати до класифікації О.Е. Мачульської також критерій «соціальних мотивів», який дає змогу згрупувати навколо себе низку обставин, які мають слугувати підставою для права на соціальний захист. У такому разі до цієї групи можна включити широке коло соціальних обставин, за яких об'єктивно особа не може задовольнити свої життєво необхідні потреби й, відповідно, повинна мати право на соціальний захист від держави [12].

О.Е. Мачульська визначає соціальний ризик як можливість настання матеріальної незабезпеченості в результаті відсутності заробітку або трудового доходу з об'єктивних соціально значущих причин, а також у зв'язку з додатковими витратами на утримання дітей та інших членів сім'ї, які потребують допомоги, на задоволення потреб у медичних і соціальних послугах [11, с. 12].

Близьке за значенням визначення соціального ризику дає В. Д. Роїк. На його думку, поняття «соціального ризику» включає в себе вірогідність настання матеріальної незабезпеченості працівників внаслідок настання втрати заробітку через втрату працездатності (професійні та загальні захворювання, нещасні випадки, у тому числі на виробництві) або відсутність попиту на працю (безробіття) [13, с. 21]. Таке визначення, вважаємо, не має достатньо універсального характеру, воно є недостатньо повним, оскільки стосується лише працівників, в той час як система соціального захисту охоплює не лише працююче населення та членів їхніх сімей, а й усе населення.

Необхідно зазначити, що трактування поняття соціального ризику дано в законодавстві України. Так, згідно зі статтею 11 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, «страховий ризик – обставини, внаслідок яких громадяни та / або члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням» [14].

Заслугує на увагу визначення запропоноване Пилипенко П. Д., Буряк В.Я., С. М. Синчук в посібнику «Право соціального забезпечення в Україні», згідно з яким соціальний ризик – це соціально значима обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їх сімей) не здатні самостійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави [15, с.188].

Важливою ознакою соціальних ризиків є те, що вони потребують закріплення у законодавстві саме як обставини, внаслідок настання яких особа може потребувати допомоги держави чи суспільства. Зауважимо, що варто визначати соціальні ризики як такі події в житті людини, за яких виникає небезпека втрати матеріальних засобів для задоволення базових потреб, необхідних для збереження та відтворення повноцінного життя як члена суспільства.

Як перелік соціальних ризиків доцільно застосувати загально визнані соціальні ризики, встановлені у трьох міжнародних правових актах: Конвенції МОП № 102, Європейському кодексі соціального забезпечення і Європейській соціальній хартії (переглянутій). Це – хвороба, непрацездатність (усі її види), материнство (вагітність і пологи), сімейні витрати на утримання дітей, безробіття, старість, кончина, вдівство, нещасний випадок на роботі, професійне захворювання. Крім перелічених, слід урахувати й «нетрадиційні» ризики, такі як нужда, бідність, потреба у сторонньому догляді через самотність, сирітство, необхідність догляду та утримання непрацездатних членів сім'ї, жорстоке поводження в сім'ї тощо. Слід звернути увагу на те, що названі міжнародні акти передбачають соціальні ризики й відповідні їм соціальні виплати, але не передбачають, через яку організаційно-правову форму вони мають надаватися. Отже, це питання залишається на розсуд конкретної держави.

Виходячи зі ступеня впливу соціальних ризиків на рівень життя населення, система соціального захисту об'єднує наступні елементи: соціальну допомогу, соціальне забезпечення, соціальне страхування. Під системою соціального захисту сьогодні розуміється сукупність законодавчо визначених економічних, соціальних, юридичних гарантій і прав, соціальних інститутів та установ, що забезпечують їх реалізацію та створюють умови для підтримки життєзабезпечення і діяльного існування різних соціальних верств і груп населення, передусім соціально вразливих [16, с. 45].

Ми погоджуємось з думкою авторів, які вважають за доцільне виділяти три складові соціального захисту населення: соціальне страхування, соціальне забезпечення та соціальну допомогу [17, с. 11]. Але вважаємо за доцільне в системі соціального захисту виокремити державну та недержавну складову (рис. 1).

Переходячи до більш детального розгляду окремих форм соціального захисту населення, можна визначити соціальне страхування як форму соціального захисту громадян, що являє собою систему майбутньої потреби зайнятого населення, визначеної законодавчо і врахованої на загальному рівні без огляду на заробітки, яке здійснюється за рахунок страхових внесків підприємств, працівників та дотацій з бюджету. Зауважимо, що соціальне страхування визначається тим, що хоча внески в основному і залежать від заробітку, виплати, навпаки, зумовлюються потребою, яка не має стосунку до заробітку.

Варто зазначити, що соціальне забезпечення як окрема форма соціального захисту населення являє собою систему виплат держави, що здійснюються на принципово інших засадах, і перш за все, без попередніх внесків (як це має місце у разі соціального страхування) та без огляду на потребу в цих коштах їх отримувача (як це відбувається при наданні соціальної допомоги). Основна функція соціального забезпечення – турбота про ті категорії населення, які в законодавчо встановленому порядку мають право на тривалу або постійну допомогу (за віком, інвалідністю, обмеженою працездатністю, відсутністю інших джерел існування) і розподіл коштів соціального захисту, виплат з соціального страхування. Соціальне забезпечення здійснюється у випадках тимчасової непрацездатності, вагітності та пологів, догляду за дитиною-інвалідом, хвороби; досягнення пенсійного віку, безробіття, смерті годувальника, нещасного випадку на виробництві, професійного захворювання тощо. На відміну від соціального забезпечення питання про надання соціальної допомоги розглядається індивідуально, згідно чинного законодавства і стосовно людей, що в силу різних обставин суттєво знизили свій рівень життя. Соціальна допомога – це система заходів для покращення стану певних соціальних прошарків шляхом соціальних програм та забезпечення діяльності мережі відповідних соціальних закладів. При прийнятті рішення про соціальну допомогу враховується матеріальний стан людей. Прикладом соціальної допомоги, в якому втілилися її характерні особливості, є державна Програма житлових субсидій. На відміну від соціального страхування, під соціальною допомогою розуміють виплати держави, які задовольняють індивідуальні потреби тих, хто відчуває гостру потребу у виправданій допомозі згідно з принципом субсидіарності.

Варто відмітити, що, до прикладу, в Російській Федерації відокремлюють поняття соціальної допомоги та соціальної підтримки.

Соціальна допомога – це система суспільних стосунків, що складаються між громадянами (сім'ями), що мають середній дохід в розрахунку на одну особу нижче за прожитковий мінімум, і органами держави з приводу надання громадянам (сім'ям) грошових виплат, натуральної допомоги і послуг понад отримуваних ними зарплат, стипендій, пенсій, допомоги і ін. з метою забезпечення прожиткового мінімуму і задоволення їх основних потреб. Соціальна підтримка ж включає заходи за наданням допомоги особам (сім'ям), що мають дохід не нижче за прожитковий мінімум, але що потребують додаткової підтримки у зв'язку з важкою життєвою ситуацією. Відповідно до Федерального закону від 28 серпня 1995 р. «Про загальні принципи організації місцевого самоврядування в Російській Федерації», соціальна підтримка знаходиться у віданні місцевого самоврядування [18].

Також варто виділити пасивні і активні заходи підтримки доходів, які містить соціальний захист. Пасивними заходами є соціальна допомога, активними – соціальне страхування (тобто забезпечення доходів у випадку втрати працездатності чи роботи), лікування та профілактика хвороб, а також сприяння освіті й підвищенню кваліфікації [7, с. 106]. Як свідчить досвід розвинених соціальних держав світу, а також постсоціалістичних держав, які відносно успішно долають етап своєї суспільної трансформації, поєднання пасивних та активних заходів – це обов'язкова умова ефективності соціального захисту. Наприклад, у Чехії розмір соціальної допомоги, яка надається малозабезпеченим громадянам, залежить не тільки від майнового

стану заявника, але й від ступеня його активності, спрямованої на вихід з кризової ситуації. У Польщі в багатьох місцевих центрах із надання соціальної допомоги обов'язковою умовою її надання є виконання одержувачем певної соціальної роботи [19, с. 251].

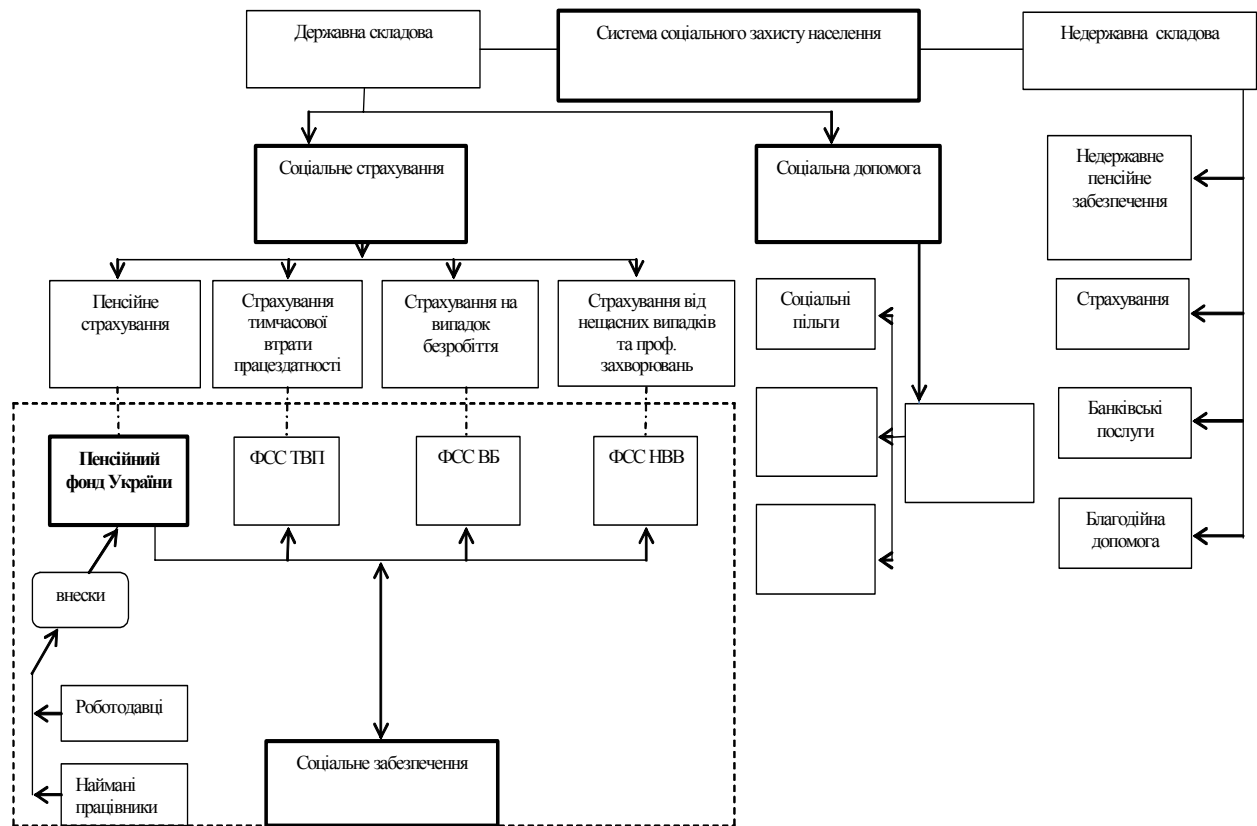

Рис. 1. Система соціального захисту населення

Висновки. Отже, соціальний захист – це багаторівнева система економічних, соціальних та правових відносин по управлінню соціальними ризиками суспільства для ліквідації їх небажаних наслідків та забезпечення належного рівня життя. Система соціального захисту об'єднує наступні елементи: соціальне забезпечення, соціальну допомогу окремим категоріям населення, соціальне страхування. Соціальне страхування виступає системою формування доходів соціального захисту населення, а соціальне забезпечення – системою здійснення виплат. Вважаємо за доцільне в системі соціального захисту виокремити державну та недержавну складові.

В умовах ринкової системи господарювання загострюється протиріччя між необхідністю проведення жорсткої економічної політики і недостатнього запасу міцності соціального захисту людей, що стає необхідним елементом функціонування цивілізованого суспільства. Міжнародний досвід свідчить, що розвитку економіки і розв'язанню соціальних проблем активно сприяє добре налагоджена система соціального страхування.

Зауважимо, що реалізація системи соціального захисту населення на страховій основі – прогресивний напрям соціальної політики, який забезпечує індивідуалізацію внесків застрахованих осіб, встановлює залежність розміру допомоги від сплати страхових внесків, страхового стажу, сприяє легалізації трудових доходів громадян. Але, слід зауважити, що в Україні запровадження такої системи має бути тісно пов'язане з податковою політикою та політикою грошових доходів населення, тому що перекласти на працівників частину сплати страхових внесків з роботодавців можна лише за умови підвищення його заробітної плати.

Отже, визначимо основні напрямки вдосконалення системи соціального захисту населення в Україні:

- забезпечення адресного характеру соціального захисту незахищених верств населення;
- вдосконалення нормативно-правової бази соціального захисту населення, зокрема закріплення в нормативно-правових документах можливості отримання певних податкових пільг при запровадженні в життя певних соціальних проектів та програм;
- сприяння зайнятості населення шляхом створення нових робочих місць та збереження існуючих, запровадження заходів щодо детінізації доходів населення;
- особливу увагу слід звернути на недержавну складову в системі соціального захисту населення.

Налагодження партнерських відносин у сфері соціального захисту населення з комерційними банками, страховими організаціями, громадськими організаціями та іншими інституційними одиницями.

Література

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Просвіта, 1996. – 80 с.
2. The Encyclopedia Americana Complete in thirty volumes. - New York, 1973.- Vol. 25.- P. 102.
3. Perrin G. A hundred years of social insurance // Labor and Society- 1988.- № 9.- (October - Desember).- P. 399.
4. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять / Н. Болотіна // Право України. – 2000. – № 4. – С. 36.
5. Дідківська Л.І. Державне регулювання економіки : навч. посіб./ Л.І. Дідківська, Л.С. Головка. – К. : Знання-Прес, 2000. – 209 с.
6. Українські Закони. Соціальний кодекс України / В.С.Журавський та ін. – К. : Логос, 1998. – 319 с.
7. Скуратівський В. Соціальна політика / В. Скуратівський, О. Палій. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – 265 с.
8. Москаленко В.В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави / В. Москаленко // Наукові записки. – 2003. – Том 21. – С. 42.
9. Шевчук П.І. Соціальна політика та соціальна безпека. навчальний посібник / Шевчук П.І. – Львів : Вид-во ЛРІДУ УАДУ, 2003. – 178 с.
10. Синчук М. Право соціального забезпечення України : навч. посіб. / М. Синчук,, В.Бурак. – К. : Знання. – 2006. – 318 с.
11. Мачульская Е.У. Право социального обеспечения. Перспективы развития / Е.У. Мачульская – М. : Городец, 2000. – С. 7–14.
12. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н.Б. Болотіна – К. : Знання, 2005. – 381 с.
13. Ройк В.Д. Социальная защита работника в процессе труда: проблемы теории и практики: Автореф. дис. докт. эконом наук. – М., 1994. – 21 с.
14. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 23. – С. 121.
15. Право соціального забезпечення в Україні : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / Пилипенко П.Д., Буряк В.Я., С.М. Синчук ; за ред. Пилипенко П. Д. – 3-є видання перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2010. – 504 с.
16. Социальная работа: теория и практика : учеб. пособие / отв. ред. Е.И.Холостова, А.С. Сорвина. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 427 с.
17. Мальований М.І. Форми соціального захисту населення / М.І. Мальований // Матеріали всеукраїнської заочної наукової конференції «Актуальні питання сучасної економіки». – Умань : Видавець «Сочінський», 2011. – Ч. 2. – 216 с.
18. Казибекова Н.А. Субъекты, объекты и механизмы социальной защиты населения в современной России / Н.А. Казибекова, В.Х. Атаева // Транспортное дело России. – 2009. – № 2.
19. Багмет М.О. Шляхи вдосконалення системи соціального захисту населення в Україні: політологічний аналіз / М.О. Багмет, В.В. Деріга // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К. – 2009. – С. 250–258.

Надійшла 10.10.2011